

УДК 343.8

ЩОДО ПИТАННЯ РОЗУМІННЯ ПРАВОВИХ ГАРАНТІЙ ПРАВ І ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ ЗАСУДЖЕНИХ В УКРАЇНІ

Михалко І.С., к. ю. н.,
науковий співробітник сектора дослідження
проблем кримінально-виконавчого законодавства
Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності
імені академіка В.В. Сташиса
Національної академії правових наук України

У статті розглядається поняття «гарантії прав, свобод і законних інтересів засуджених», з'ясовується їх роль і значення в механізмі правового статусу засуджених. Аналізуються наявні в науковій літературі класифікації правових гарантій прав засуджених, досліджуються фактори та умови правових гарантій прав засуджених. Надається оцінка деяких нових законопроектів щодо гарантування прав засуджених.

Ключові слова: гарантії прав і свобод засуджених, правові гарантії, класифікація гарантій прав і свобод, механізм гарантування, кримінально-виконавче право.

В статье рассматривается понятие «гарантии прав, свобод и законных интересов осужденных», определяется их роль и значение в механизме правового статуса осужденных. Анализируются существующие в научной литературе классификации правовых гарантий прав осужденных, исследуются факторы и условия правовых гарантий прав осужденных. Дается оценка некоторым новым законопроектам относительно гарантирования прав осужденных.

Ключевые слова: гарантии прав и свобод осужденных, правовые гарантии, классификация гарантий прав и свобод, механизм гарантирования, криминально-исполнительное право.

Mykhalko I.S. TO THE QUESTION OF UNDERSTANDING OF LEGAL GUARANTEES OF RIGHTS AND LEGITIMATE INTERESTS OF PRISONERS IN UKRAINE

In the article a concept of “guarantees of rights, freedoms and legitimate interests of prisoners” is examined, their role and meaning in the mechanism of legal status of prisoners are determined. In the work existing in scientific literature legal classifications of guarantees of prisoners’ rights are analyzed, factors and conditions of legal guarantees of prisoners’ rights are investigated. An author is given an evaluating to some new drafts concerning the guaranteeing of prisoners’ rights.

Key words: guarantees of rights and freedoms of prisoners, legal guarantees, classification of guarantees of rights and freedoms, mechanism of guaranteeing, criminal-executive law.

Постановка проблеми. Проблема прав людини, у тому числі засудженої, є проблемою загальносоціального характеру. Вивчення й аналіз поняття гарантій прав, свобод і законних інтересів засуджених зумовлюються відсутністю чіткого розуміння поняття «правові гарантії» прав засуджених у науці кримінально-виконавчого права, необхідністю виокремлення основних видів гарантій їхніх прав і свобод, факторів та умов, що забезпечують гарантування прав засуджених. До того ж деякі права й свободи засуджених хоча й знайшли своє закріплення в кримінально-виконавчому законодавстві, але іноді порушуються та належним чином не реалізуються. Тому в умовах недосконалості й розбалансованості механізму забезпечення прав і свобод засуджених тема дослідження проблем гарантій їхніх прав відрізняється винятковою актуальністю на сучасному етапі реформування кримінально-виконавчої системи України.

Ступінь розроблення проблеми. Теоретичні й практичні аспекти проблеми гарантій прав і свобод людини та громадянина неодноразово розроблялися в працях багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців, таких як Є.В. Білозьоров, Н.В. Вітрук, К.Г. Волинка, В.Ф. Погорілко, П.М. Рабінович, К.Б. Толкачов та ін. Окремі питання гарантій прав засуджених досліджувались у межах опрацю-

вання теми правового статусу засуджених, зокрема, такими вченими, як О.М. Бандурка, І.Г. Богатирьов, О.П. Букалов, А.П. Гель, О.М. Джужа, О.Г. Колб, О.В. Лисодед, В.П. Севостьянов, А.Х. Степанюк, В.М. Трубніков, І.С. Яковець та ін. Ю.А. Чеботарьовою була захищена дисертація «Правовий статус засуджених до позбавлення волі» (2005 р.), аспіранткою О.В. Гальцовою була виконана дисертація «Принцип поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань» (2015 р.). Отже, треба підкреслити, що, незважаючи на значний внесок означених науковців, здебільшого ці напрацювання були присвячені висвітленню саме загальних питань правового статусу засуджених до позбавлення волі, але комплексних досліджень саме правових гарантій прав, свобод і законних інтересів засуджених не проводилося.

Метою статті є з'ясування змісту «правових гарантій» прав, свобод і законних інтересів засуджених, їх природи, ролі та значення для забезпечення й реалізації прав засуджених, формулювання пропозицій з урахуванням міжнародних стандартів гарантій прав засуджених у пенітенціарній практиці України.

Виклад основного матеріалу. Під поняттям «гарантії прав і свобод людини та громадянина» розуміються умови, засоби,

способи, які забезпечують здійснення в повному обсязі й усебічну охорону прав і свобод особи. Поняття «гарантії» охоплює всю сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, спрямованих на практичну реалізацію прав і свобод, на усунення можливих перешкод їх повного або неналежного здійснення [1, с. 555]. Вони є одним із важливих елементів правового статусу [2], їх головне призначення полягає в забезпеченні всіх і кожного рівними правовими можливостями для набуття, реалізації, охорони та захисту суб'єктивних прав і свобод.

Система гарантії прав і свобод особи є досить складною й розгалуженою. За змістом і видами гарантії прав і свобод особи діляться на загальні та спеціальні. До загальних гарантії належать економічні, політичні, соціальні, ідеологічні та культурні гарантії, а до спеціальних – правові гарантії прав і свобод [3, с. 27].

За аналогією, використовуючи досвід науковців конституційного права щодо окреслення видів гарантії прав і свобод людини, можемо виділити схожі види гарантії і для засуджених, а саме: економічні, політичні, соціальні, ідеологічні, культурні й правові. Розглянемо більш докладно зміст і значення означених видів гарантії засуджених.

Під економічними гарантіями прав засуджених потрібно розуміти стан матеріально-побутового забезпечення засуджених, сукупність матеріальних (економічних) засобів, що забезпечують їхні права і свободи.

Політичні гарантії прав засуджених – це сукупність політичних чинників суспільного та державного життя засуджених, що передбачають врегулювання механізмів забезпечення їхніх виборчих прав з обрання Президента України й народних депутатів України, участі у всеукраїнському референдумі, гарантування права на свободу думки та слова, на вільне виявлення їхніх поглядів і переконань, участі в розробленні й обговоренні законопроектів, можливості звертатися за захистом прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини й у міжнародні правозахисні організації.

Соціальні гарантії прав засуджених – це сукупність засобів забезпечення соціального захисту засуджених шляхом організації заходів щодо їх трудової зайнятості, гарантованого рівня заробітної плати, охорони праці, урахування особливих прав вразливих категорій засуджених (неповнолітніх, жінок, осіб похилого віку, інвалідів), заборона встановлення привілеїв чи обмежень за релігійними переконаннями, за мовними або іншими ознаками тощо.

До ідеологічних гарантії прав засуджених можна зарахувати умови та засоби забезпечення засуджених освітою, вільним доступом до інформації, підвищення рівня їхньої індивідуальної правосвідомості й суспільної зрілості, закріплення свободи світогляду.

Культурними гарантіями прав засуджених є способи забезпечення певного рівня загального культурного розвитку засуджених, користування рідною мовою, формування системи їхніх духовних цінностей і орієнтації, закріплення свободи віросповідання.

Правові гарантії прав засуджених – це правові принципи, норми, інститути та юридичні механізми, які забезпечують можливість реалізації засудженими їхніх прав, їх охорону, захист і поновлення. Роль і значення правових гарантії визначається тим, що вони створюють необхідні юридичні умови для перетворення закріплених у законодавстві прав і свобод із можливостей на реальність [3, с. 27]. Будь-яка гарантія набуває чинного механізму реалізації тільки тоді, якщо вона об'єктивована в нормі права. Гарантії можуть існувати лише в межах певних правил і процедур, які надають їм чіткий і впорядкований характер [4, с. 34]. Отже, процесуальна форма реалізації прав і законних інтересів засуджених виступає у вигляді ще одного виду юридичних гарантії. З одного боку, юридичні гарантії можуть функціонувати тільки на основі необхідних економічних, соціальних, політичних, організаційних передумов. З іншого боку, юридичні гарантії виражають у правовій формі економічні, політичні та інші гарантії й так мовби характеризують їх. У цьому виражається їх діалектична взаємодія [5, с. 78–79]. Метою юридичних гарантії є забезпечення правового статусу особистості [5, с. 77].

У науці виділяються такі кваліфікації правових гарантії: 1.°Нормативно-правові та інституційно-організаційні [6, с. 8–9].

2. Гарантії реалізації й охорони прав і свобод [7, с. 31].

3. а) стан законодавства, його стабільність і відповідність розвитку відносин у суспільстві, рівень юридичної техніки; б) стан діяльності із запобігання і припинення правопорушень, зокрема заходи юридичної відповідальності; в)°доступність і якість правосуддя; г) ефективність контролю за реалізацією правових актів [8, с. 195].

Аналізуючи наведені види класифікацій правових гарантії, можемо відмітити, що остання є більш загальною та широкою за змістом і в тому числі охоплює елементи двох попередніх класифікацій.

Зупинимось більш докладно на розгляді вище окреслених класифікацій з огляду на гарантії прав засуджених.

Механізм забезпечення прав засуджених складається із взаємодіючих елементів, до яких належать Державна пенітенціарна служба України України, підпорядкована їй наявна система органів та установ виконання кримінальних покарань, що реалізують законодавчо закріплені гарантії в межах повноважень, релігійні, правозахисні та громадські організації щодо захисту прав засуджених, спеціалізовані державні органи, до повноважень яких уходить гарантування прав і свобод засуджених, засоби масової інформації як засіб контролю та інформування про порушення у сфері прав засуджених, система нормативних актів, що закріплюють гарантії й регламентують порядок їх здійснення.

Організаційна діяльність компетентних державних органів і громадських організацій із забезпечення реалізації вимог правових норм входить до складу правових гаран-

тій прав і свобод людини та громадянина. В Україні діє близько 20 неурядових організацій, діяльність яких пов'язана з правами людини, серед них Український центр людини, Україно-Американське бюро захисту людини, Всеукраїнський комітет охорони прав людини, Українська секція міжнародного товариства прав людини та інші. Діяльність цих організацій надзвичайно важлива для забезпечення гарантій прав людини: вони здійснюють правову просвіту, експертизу чинного законодавства України на предмет його відповідності міжнародним стандартам із прав людини, готують освітні програми з прав людини для різних спеціальних і професійних груп [9].

Так, наприклад, громадськість надає матеріальну допомогу або залучає спонсорів для облаштування бібліотек, кімнат для молитви, будівництва храмів і мечетей, спортивних споруд, обладнання місць для психологічної допомоги, а також надає допомогу адміністрації установ виконання покарань в організації як загального процесу виховної роботи, так і окремих її елементів, наприклад, у проведенні концертів, виставок, лекцій, переглядів кіно- та відеофільмів, заходів щодо правової освіти засуджених тощо [10, с. 143].

Завдання правового гарантування прав і свобод засуджених здійснюється шляхом детальної регламентації загального та спеціальних правових статусів засуджених у Конституції України, Кримінально-виконавчому кодексі України й інших нормативно-правових актах сфери дотримання прав і законних інтересів засуджених шляхом закріплення правового механізму реалізації їхніх прав і свобод і виконання обов'язків.

Особливе значення в цьому контексті набувають міжнародні стандарти поведіння із засудженими, які найбільш повно та докладно містяться в таких документах, як Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, ратифікованій у 1997 р., Мінімальні стандартні правила поведінки з в'язнями, прийняті ООН у 1955 р. (далі – МСП), та Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила 2006 р. (далі – ЄПП). Незважаючи на те що МСП і ЄПП мають рекомендаційний характер для установ виконання покарань, проте вони покладають певні моральні та політичні зобов'язання на держави, що їх прийняли. На сьогодні багато положень кримінально-виконавчого законодавства приводиться у відповідність до міжнародних стандартів у сфері гарантування прав засуджених, але певна частина залишається не реалізованою з економічних та інших причин (наприклад, це стосується трудової зайнятості засуджених, забезпечення набуття професій відповідно до їхніх схильностей, звужування сфери застосування репресивних заходів до засуджених, підвищення професійної культури виконання покарання, створення системи надання засудженим платних побутових, медичних, оздоровчих та інших послуг тощо).

Вступивши 9 листопада 1995 р. до Ради Європи, Україна також прийняла на себе зобов'язання послідовної реалізації в законодавство та виконання на практиці прецедентів Європейського суду з прав людини, що стали частиною правової системи України.

Безперечно, важливими правовими гарантіями реалізації прав засуджених є не тільки норми кримінально-виконавчого законодавства, а і його інститути (умовно-дострокового звільнення, прогресивної системи відбування покарання, правового заохочення тощо) та принципи справедливості, гуманізму, економії кримінальної репресії тощо.

Отже, забезпечення реалізації прав і свобод засуджених залежить як від чинників загального порядку – стійкого економічного й соціального розвитку суспільства, формування громадянського суспільства та правової, соціальної держави, підвищення правової культури населення, ступеня незалежності судової влади й інших чинників, так і від багатьох галузевих факторів та умов у сфері виконання кримінальних покарань, а саме: від дотримання вимог міжнародних стандартів із прав людини й поведінки із засудженими, від гуманізації каральної політики стосовно засуджених у бік зведення до мінімуму негативних соціальних наслідків позбавлення волі, дотримання принципу законності в діяльності органів та установ виконання покарань, від рівня правового й соціального захисту їхнього персоналу, максимальної відкритості пенітенціарної системи для інститутів громадянського суспільства, налагодженого механізму перевірки скарг засуджених і швидкого реагування на них, рівня правового виховання й культури персоналу та засуджених, стану виробничої й фінансово-господарської бази установ виконання покарань, діяльності міжнародних організацій, структури та динаміки злочинності в країні тощо.

Отже, можна погодитися з тим, що в аспекті гарантій прав засуджених особливу роль також відіграють нормативно-правові й інституційно-організаційні гарантії, які вміщуються в ємному понятті – «гарантії реалізації» прав засуджених.

Ще однією формою правових гарантій прав і свобод засуджених, що потребує розгляду, є гарантії захисту їхніх прав, виокремлення яких зумовлюється необхідністю поновлення порушених прав. До основних елементів цієї форми гарантій засуджених можна зарахувати такі: право засуджених на судовий захист, право на правову допомогу, дієвий механізм соціально-правового захисту цих прав судом на національному та міжнародному рівнях, здійснення контролю (міжнародного, відомчого, прокурорського, громадського тощо) за дотриманням прав засуджених під час виконання покарань, функціонування інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

У ст. 55 Конституції України говориться: «Права і свободи людини і громадянина захищаються судом». Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Отже, право на судовий захист є якісно вищою юридичною гарантією прав і свобод людини та громадянина.

Органом судового захисту на міжнародному рівні є Європейський суд з прав людини, який розглядає справи, пов'язані з порушенням права особи не бути підданим нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню під час тримання під вартою. Ідеться передусім про перенаселеність камер, неналежні санітарно-гігієнічні умови, ненадання адекватної медичної допомоги, неналежне поводження з боку персоналу тощо. Кількість справ, у яких Європейський суд з прав людини визнає порушення Україною Європейської конвенції з прав людини, збільшується щороку [11].

З метою підвищення ефективності захисту прав і законних інтересів засуджених певної уваги в цьому контексті також заслуговує пропозиція стосовно створення низки спеціальних пенітенціарних судів у системі судів загальної юрисдикції як пенітенціарних палат або окремих спеціалізованих суддів, наділених відповідною компетенцією.

Ще одним засобом захисту прав людини є інститут омбудсмена. На сьогодні в Україні запроваджено національний превентивний механізм [12] (який зараз здійснюється у форматі «Омбудсмен+» шляхом моніторингових візитів до місць несвободи працівниками Секретаріату Уповноваженого з прав людини й активістів громадського суспільства). Кореспонденція, яку засуджені адресують Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини та його представникам, Європейському судові з прав людини, а також іншим відповідним органам міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, уповноваженим особам таких міжнародних організацій, суду та прокуророві або отримують від них, перегляду не підлягає і протягом доби надсилається за належністю або вручається засудженим у конверті [13].

Підсумовуючи викладене, треба вказати, що деякі інституції як гарантії прав засуджених можна класифікувати за різними критеріями, тобто їх можна зараховувати як до елементів системи гарантій забезпечення прав і свобод, зокрема до інституційно-організаційних гарантій, так і до установ, що гарантують захист засуджених (наприклад, інститут омбудсмена, відомчий, міжнародний та інший контроль тощо).

Позитивним зрушенням у напрямі гарантування прав і свобод засуджених на сьогодні є розгляд Верховною Радою України низки законопроектів стосовно розширення прав засуджених до позбавлення волі, а саме: закріплення права витратити на покупку продуктів харчування, одягу, взуття, білизни та предметів першої необхідності гроші, зароблені у виправній колонії, отримані з переказу, за рахунок пенсій та іншого доходу, без об-

меження їх кількості; урегулювання питання пенсійного забезпечення засуджених до позбавлення волі [14]; удосконалення гарантій права засуджених на відбування покарання за місцем проживання до засудження або місця проживання родичів; обмеження компетенції пенітенціарного відомства в питаннях переведення засуджених до інших установ [15].

Висновки. Правові гарантії прав засуджених – це правові принципи, норми, інститути та юридичні механізми в галузі поводження із засудженими, що забезпечують і захищають їхні права, свободи та законні інтереси й охоплюються такими формами, як гарантії реалізації та охорони (захисту) прав і свобод засуджених.

Система правових гарантій прав засуджених є широким «багатошаровим» утворенням, що забезпечує, з одного боку, права, свободи й законні інтереси засуджених, а з іншого – законний формат діяльності органів та установ виконання покарань.

Також треба зазначити, що система гарантій прав засуджених не повним чином відповідає міжнародним стандартам і потребує подальшого вдосконалення. Тільки поступова імплементація принципів і норм міжнародних стандартів у кримінально-виконавче законодавство України стане гарантією дотримання прав засуджених, законності й гуманності в правозастосовній діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998–2004. – Т. 1 : А–Г. – 1998. – 672 с.
2. Кузнецов А.В. Защита прав и свобод осужденных к лишению свободы посредством системы гарантий их реализации / А.В. Кузнецов [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://zabufsin.e-stile.ru/obespechenie-prav-cheloveka/zashchita-prav-i-svobod-osuzhdennykh-k-lisheniyu-svobody/>.
3. Білозьоров С.В. Правові гарантії захисту прав і свобод людини в Україні: реалії та проблеми / С.В. Білозьоров // Адвокат. – 2009. – № 8. – С. 26–30.
4. Умарова А.А. Слабое звено в обеспечении прав и свобод гражданина России / А.А. Умарова // Адвокатские вести России. – 2012. – № 1-2. – С. 34–37.
5. Ильягуева А.А. Виды юридических гарантий прав и законных интересов осужденных / А.А. Ильягуева // Вест. Владимирск. юрид. ин-та. – 2007. – № 3. – С. 77–81.
6. Волинка К.Г. Механізм забезпечення прав і свобод особи: питання теорії і практики / автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / К.Г. Волинка ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2000. – 16 с.
7. Витрук Н.В. О юридических средствах обеспечения реализации и охраны прав советских граждан / Н.В. Витрук // Изв. вузов. Серия «Правоведение». – 1964. – № 4. – С. 29–38.
8. Стеценко С.Г. Адміністративне право України : [навчальний посібник] / С.Г. Стеценко. – К. : Атака, 2007. – 624 с.
9. Юридичні гарантії прав людини та громадянина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lutskrada.gov.ua/yurydychni-garantiyi-prav-lyudyny-ta-gromadyanyna>.
10. Рыбак М.С. Общественное воздействие в ряду основных средств исправления / М.С. Рыбак, А.Ю. Агахаджиев // Вест. Саратов. гос. акад. права. – 2010. – № 6. – С. 141–145.
11. У тому, що Україна програє справи у Європейському суді, винні українські судді – думка [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://mediaua.com.ua/detail/8171>.
12. Сайт Уповноваженого Верховної ради України з прав людини [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/npm/model-ombudsman/>.
13. Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань : Наказ Міністерства юстиції

України від 29.12.2015^о № 2186/5 [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/>.

14. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених від 10.08.2015 № 2490а [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56249.

15. Проект Закону про внесення змін до статті 93 Кримінально-виконавчого кодексу України (щодо удосконалення гарантій права засуджених на відбування покарання за місцем проживання до засудження або місця постійного проживання родичів) від 03.07.2015 № 2253а [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55854.